

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Մ Ե Մ Հ Ո Գ Ը

Պարզ է թէ ազգովին կը գտնուինք շուարումի մտտեցող այն հանդարտութեան մէջ, որ բնական և յաճախ բռնադատուած հետեանքն է սաստիութեամբ մղուած մեծ պատերազմներու: Երբ կոխը վերջնանայ, ըտուած է, մարտիկներուն առաջին հոգը կ'ըլլայ թաղել նախ մեռելները, յետոյ կ'ընէ՝ չափել ինչ որ շահուած է կամ կորսուած, և ապա խնամել վիրաւորուածները: Մենք հիմակ այդ դրուածքն մէջ ենք. թաղեցինք մեր մեռելները (եթէ կ'ընդհոգուին նահատակները) բացի Յոյսէն՝ որ չի մեռնիր. հասկըցանք թէ ի՞նչ ենք կորսնցուցած. շատ բան, գրեթէ ամէն բան, բացի Հաւատքէն, որ սուրբ նախնիքներէ մեզի փոխանցուող ամենէն անկորնչական ժառանգութիւնն է. իսկ թէ ի՞նչ բան ենք շահած, կամ թէ նոյն իսկ շահած ենք թէ ոչ, ապագան կամ պատմութիւնը պիտի ցուցնէ այդ ի վերջոյ. կարելի չէ ոչինչ գիտնալ և խօսիլ առ այժմ որոշ այդ մասին: Եւ ինչ որ ծանրորէն կը կոխէ հիմա մեր ամբողջ էութեանը վրայ իբրև անուրանալի՝ անյետաձգելի պարտականութիւն, վիրաւորներու խնամքին հոգն է:

Ու գիտենք ամէնքս ալ, այդ մասին բացարձակ է համամտութիւնը բովանդակ ազգին մէջ, գիտենք ամէնքս ալ թէ վիրաւոր է — մասնաւորելով մեր խօսքն անշուշտ Սփիւռքի համար — ամբողջ Հայութիւնը՝ իր բոլոր կողմերուն վրայ: Վիրաւոր է, այդ ուրտին մէջ յատկապէս, ազգային գոյութեան, աւելի ճիշդ՝ ցեղային ինքնութեան սկզբունքը՝ ամենէն առաջ: Անհայրենիք ցրուածութեան մէջ ցիրուցանուած այդ զանգուածին բախտը դէպի մ'ւր է որ կը գիտէ. մութ է այս հարցին պատասխանը. յոյսի նշոյլները՝ գորս ինքզինքնուս կը բռնադատենք, ու զուցէ երբեք կը բռնադատենք նոյն իսկ ակամայ, ընթացիկ հուրի կայծեր են կարծես որ գիրենք ծնող ճահիճը միայն կրնան լուսաւորել: Ոչ ոք կ'անգիտանայ թէ ազգայնականութեան ուխտը՝ սրտին խորը, կամ դրօշ մը՝ ի ձեռքին, ամէն հայ հատուած, ուր որ հողմակած է զինքը շար բախտը, անհուն ճիգ կ'ընէ այսօր իր ազգային ինքնուպահպանութեան համար, բայց չենք կրնար կոյր ըլլալ՝ չըմբռնելու և չտեսնելու համար թէ օտարութեան մը մինչև ե՞րբ կրնայ տեսնել: Ան' Եւրոպայի և Ամերիկայի հայազգայութիւնը. ասոնցմէ վերջիններուն մէջ օտարացումի ներքնախաւը կազմուած է արդէն. թիրթիրը, որոնք ազգութեան և լեզուի ամենէն ապահով պահպանակներէն են հայրենիքէն դուրս, ստիպուած են արդէն անդիւրբ ընտանիքն առնելու կամ անգլիներէն բաժիններով կրտսարակուիլ՝ տեղաբնակ հայերուն հասկնալի ընտանիքն առնելու համար. իսկ Եւրոպականները, ուր Ամերիկեան Հայութեան վիճակային և ժողովական կազմակերպութիւններն ալ կը պակսին դեռ, տարբեր բախտի չեն կրնար հանդիպել ուշ կամ կանուխ: Գաղութները կ'ապրին՝ պահելով իրենց ազգային նկարագիրը, երբ մայր Հայրենիքին հետ մշտական յարաբերութեան մէջ են արտագաղթի և ներգաղթի հոսանքներով. երբ այլևս չկայ վերջինը՝ Մայր Հայրենիքը, կը վտանգուին առաջինները:

Այդ դժբախտութեան ամպը չէ՞ որ արդէն սկսած է մթապնել երկինքը Կ. Պոլսոյ Հայութեան. քանի որ չկայ այլևս իր թիկունքը, գաւառը, ուսիլից կը ստանար ան միշտ զինքը նորոգուած կ'արմուկներն մէջ պահող ոյժը: Գալով ստրկական և ավերկեան մեր միւս գաղութներուն, ծնածոք է թէ այդ տեղերուն մէջ փոքրամասնութեանց վերաբերմամբ հետզհետէ ընդհանրացող մտայնութիւնը ինչի՞ր սահմանուած է յանգելու ի վերջոյ:

Վիրաւոր է ազգային կրթութեան գործը — Յարգանք միայն կը պարտինք անշուշտ այն գեղեցիկ և յանձար ուժեղ ջանագրութեանց համար, որոնցմով ազգային իշխանութիւններ, միութիւններ, ընկերակցութիւններ և մասնաւորներ Եգիպտոսի, Լիբանանի, Սիւրիոյ, Իրաքի, Իրանի, Յունաստանի, Պալեստինեան երկիրներուն մէջ և մինչև Հնդկաստան, ոմանք արդէն վաղուց և ուրիշներ վերջերս աւելի սեւեռուած ուշադրութեամբ կ'ընեն իրենց կարելին՝ կանգուն պահելու համար հայ կրթութեան գործը: Պէտք չէ մոռնալ, սակայն, թէ այդ երկիրներէն շատերուն մէջ կապուած հայ գաղութները, կրթական գործին մէջ, ուղղտիկ կամ անուղղակի, Պոլսէն է որ կը ստանային ուղղութիւն և օրինակ. Պոլսէն՝ որ այլևս հայկականացած իր զիմազիմովը, եւրոպական մշակութիւն հետ իր սերտ առնչութեամբը, ազգային կրթութեան ընդհանրապէս ղեկավարող ներկայութեամբն իր մէջ, և շատոնց օրինականացած վարչութեամբը իրական կեդրոնի վրէժը շինած էր ոչ միայն բուն իր շրջանակին՝ այլ նաև այդ շրջանակէն դուրս գալով կազմուած գաղութներու հանդէպ: Հիմակ որ, պահ մը ենթադրելով իսկ թէ այդ առաւելութիւններէն դեռ շատ բան կը պահէ իր վրայ, ա՛յլ ի վիճակի չէ ան վերջապէս իր ազդեցութիւնը տարածելու զէպի գաղութները, այս վերջիններուն համար, կրթական ուղղութեան կեդրոնացումի տեսակետով զէթ, զրկանքի և հետեւաբար տկարացումի պատճառ մը չէ՞ միթէ անիկա:

Բայց կայ սակաւին ուրիշ պարագայ մը. պատերազմէն դեռ քիչ առաջ, կարգ մը գաղութներու կամ թեմերու մէջ, զոր օր. Եգիպտոս, Սիւրիա, Իրաք, և այլն, ուր տեղական լեզուն ընկուզիչ զօրութիւն մըն էր փոքրամասնութեանց առջև, հայ դպրոցը՝ իրրև ազգային գործն՝ գլխաւորապէս պաշտօն ունէր ամենէն աւելի հայ լեզուին ուսուցումովը զիմազիւ օտարացոցիչ այդ ազդեցութեան. հիմով սակայն, որ, մեկնաբանութեան անկարող դաստիարակութեամբը հանգամանքներու, ըրտը այդ վայրերուն մէջ, հայ դպրոցները, տեղադր հայ այսինքն հայ երկրական քաղաքացի պարտաստելու ներկայապէս յոյժ արդար պահանջէն տարուած, հայերէնին չտի և նոյն իսկ անկէ աւելի՝ տեղական լեզուն, և նոյն համեմատութեամբ երկրին զրականութիւնն ու պատմութիւնը ուսուցանելու պարտականութեան պիտի լծուին, ա՛յս իսկ պատճառ մը պիտի չըլլա՞յ միթէ որ հայ կրթութեան գործը աներկեան նուազումի ենթարկուի նոյն այդ գաղութներուն մէջ, ուր արդէն մեր դպրոցները ո՛չ այլ ինչ են ընդհանրապէս բայց եթէ տարրական կամ բարձրագոյն նախակրթարաններ, այսինքն այնպիսի հաստատութիւններ, որոնց մէջ ժողովուրդի մը մատաղ սերունդը առաւելագոյն սակով իր ազգային կրթութեան սնունդովը կազմուելու և զօրանալու համար պէտք է ունենայ լայն ժամանակ և լայնագոյն պատենութիւններ:

Բայց կարելի՞ է խօսիլ հայ կրթութեան մասին և չլինել գէթ Թուրքիոյ հայական և հայաբնակ գաւառներու բազմահազար, այժմ, աւա՛ղ, անգոյ վարժարանները, որոնց մէջ, իրրև անմեղութեան խայտանքով լի փեթակներու մէջ, հայ մանկութիւնը հայրենական քաղցրութեանց մաքուր մեղրը կը գործէր, և Ֆրանսական միսիոնարութեանց և ամերիկեան բազմաթիւ կրթարանները, որոնցմէ ռմանք մըցումի ոգին խթանելով մեր մէջ, և շատեր, իրենց ծաւալած ուսման և զարգացման արդիւնքներովը, քիչ նպաստ չէ որ բերին հայ կրթութեան գործին: Աչքիս առաջ է մեր գաղութներու բարգաւաճ դպրոցներուն պատկերը, բայց երբ միտքս կ'երթայ անհարկուած այդ անթիւ դպրոցներու աւերին, հայ կրթութեան գործը ինձի դեռ կը թուի, ներկայիս մէջ, արիւնքաժամ կմախք պատկեր մը: Ի՞նչպէս չլինել հոս՝ կոտորած հին հայ թագի մը պատկերին ներքև զրուած սա խօսքը. «Ջուր արտատուաց՝ աչացս ո՛վ տայ . . .»

Վերաւոր է նաև, պէտք կ'այ արգելք ընելու, հայ գրականութիւնը և մշակոյթը: Ինչ որ այս երկու բառերու խմաստը կը ձգտի հասկնել, անհասկնալի է ինքնին առանց անպահանջ հայրենիք մը մէջ բնականորո՞ւած կամ հայրենական խռնալով միշտ ապրող ազգի գաղափարին: Բուն գնչուները չունին այդ երկուքէն ո՛չ մին և մ'էմուսը, որովհետև ո՛չ ազգ են և ոչ հայրենիք ունին:

Թո՛ղ չ'առարկուի՝ մեր այս նկատողութեան իրրև պատասխան մատնաշուշուով գրական այն առոյգ փթթումները, որոնք արդարև կ'երևան կարծես ամէն օր դէս ու դէն, Հայ Սփիւռքին մէջ, հանդէսներու և լրագրութեան և երբեմն հրատարակուած ուրոյն հատորներու միջոցաւ: Այդ ամէնը, սկսնակ կամ արդէն կազմուած և մեծարժէք գրադէտներ, վերջինները ամենամեծ մասամբ ծնունդն են այն շրջաններուն՝ զորս կ'ողբանք այսօր, իսկ առաջինները՝ մասամբ անոնց շունչին տակ կազմուած եւ մասամբ իրենց ներշնչումը մեր օրերու եղբրական իրադարձութիւններէն քաղած տաղանդներ են: Որ եւ է գրականութիւն և մշակոյթ, իրրև արտասայտութիւն իր ժողովուրդին հոգւոյն և կենանքին, իրենց սնունդը կը ստանան այդ ժողովուրդին բարքերէն և պատմութենէն: Երբ կը խորթանան այդ բարքերը օտարութեան մէջ և կը սկսին կորսնցնել փրենց բնիկ ինքնութիւնը, երբ պատմութիւնը, օտարութեան մէջ, իրրև իր շրջանակէն հանուած և հեռացուած հայելի մը, կը դարդի ցոլացնելէ իր ժողովուրդին կենանքը, անոր երկինքն ու երկիրը, երկուքն ալ հետզհետէ կը դազրին այլևս իրենէլ այն հողը, ուր միայն կրնան բուսիլ և անիլ գրականութիւնն ու մշակոյթը:

Հայ միտքը չի կորսուի օտարութեան մէջ, (զիտենք պատմութենէն թէ ի՛նչ հայ առաջնորդներ — մտաւորական, քաղաքական և զինուորական — փայլած են իրենց ազգէն և հայրենիքէն իսպառ բաժնուելէն ալ յետոյ, նպաստաւորուելով հեշտ եւ հարուստ պայմաններու), թերեւս նոյն իսկ աւելի կ'արժեւորուի: Բայց կը դազրի հայ ըլլալէ, եւ հող է դժբախտութիւնը, որ երբ անձի մը կամ քանի մը անհատներու վրայ միայն կը պատահի՝ կորուստ մըն է սոսկ, իսկ երբ համայնքի մը կամ ազգին ստուար մէկ զանգուածին կենանքին մէջ տեղի ունենայ, աղէտք է և կործանում: Վախ կայ որ, իմէ՛ հրաշք մը չիբրականութիւն՝ մօտենանք այդպիսի վիճակի մը:

Այս կացութեան մէջ կազմուած նոր տաղանդներ կրնան՝ դեռ մինչև կէս զար աւելի՛ բազմանալ և նոյն իսկ գեղեցկանալ: Ի վերջոյ անոնք պիտի նմանին թաղարներու մէջ բուսած կամ ջերմոցներու մէջ հասած տունկերու, որոնք մինչև վերջը չեն կրնար զիրենք ծնող կլիմային բոյրն ու թոյրը պահել, կամ ժայռերու ձեռքերէն զուրս ծլած սիրուն ծաղիկներու՝ որոնք հողէն ու անձերէն հոն ձեփուած փշուր մը հողի՛ այսինքն իր մէջ հազիւ տարուան մը սնունդը պահող գետնի վրայ զրած են իրենց արմատները: — Թո՛ղ չըսուի դարձեալ թէ անհարկի է այսքան վրդովումնքը, քանի իրենց գոյութիւնը բարեբախտաբար կը պահեն կարգ մը մտաւորական եւ գրական կեդրոններ, որոնք մէկէ աւելի դարերէլ ստացած իրենց փորձ ձեռնհասութեամբ և զասականացած ազգայնականութեան ուղղութեամբը երկրը ատեն տակաւին կրնան սպասուիլ մեր գրականութիւնը: Բերդերը, թէ՛ իսկ ի՛նչ մարտիկներսմ, ա՛յնքան ատեն կրնան արժէք ունենալ իրրև ամբութիւն՝ ո՛րքան ատեն կ'ապրի ժողովուրդը կամ կը մնայ բանակը, որոնց հաշտոյն, այսինքն թշնամին անոնցմէ հեռացնելու կամ զբաղիցնելու համար է յաճախ որ անոնք կը մղեն կուրը: Երբ ժողովուրդի մը Ֆիդիքական, այսինքն հայրենական և ազգային կազմի գոյութիւնը վտանգուած է, այդ կեդրոնները շուտով կը սկսին մտնել թանգարանական արժէքներու կարգը:

Բայց վերաւոր է մանաւանդ Հայ աւանդութիւնը, այսինքն ժողովրդային անզիր հաւատքն ու օրէնքը, որ անկշռելի արժէք ունի ազգապահպանական տեսակետով: Ինչպէս ամէն մեծ հաստատութիւն, նոյնպէս նաև որ և է ազգ, մեծ կամ փոքր, չի կրնար պահել իր ինքնութիւնը՝ առանց աւանդութեան: Այն միջուորտն է նա՛ որուն մէջ կը խմորուին ազգի մը ցեղական ինքնութիւնը ձեւաւորող ձգտումները: Անոր ծոցէն է որ, իրրև նախնական միպատածի մը մէջէն, դուրս եկած են զիւրացնալէպիւրը, ժողովուրդը-

ներու քաղաքական կեանքին սպազայ ուղղութեանց այդ նախաքայինքը, ու ղիցա-
 զորոյնկերը՝ որոնք ցոյց կուտան բնութիւնը եւ իր երեւոյթները մեկնելու համար մէն մի
 ժողովուրդի երեւակայութեան ինքնայատուկ ճիգը, կազմելով հնազոյն ստուերագրիք
 իր կրօնական նախնական բարձունքներուն:

Քաղաքագրութեան կեանք պարենէն վերջն ալ, ժողովուրդները չեն կրնար թօ-
 թափել աւանդութեանց սղղեցութիւնը. ան կը մնայ միշտ իրբն տեսակ մը սազային յի-
 շողութիւն, որ ասացուածքներու, սճերու, հանելուկներու, առածներու, առակներու,
 երգումի ձեւերու, եւայն, ծէսերու, սովորոյթներու, առասպելներու, երգերու, պատ-
 մուածքներու, հաւատալիքներու եւ Փոլքլորական բազմակերպ արտայայտութեանց մի-
 ջնցաւ, բերնէ բերան, սերունդէ սերունդ կը փոխանցէ ցեղին հոգեկան ժառանգու-
 թիւնը, տեսակ մը միութեան կապ զառնելով անոր անցեալին ու ներկային միջև, ու
 մեկնակէտ՝ գէպի ապագան առնուած ամէն նոր քայլափոխի: Բոլոր մեծ ժողովուրդնե-
 րուն մէջ ամենէն ամբար բնագոյններէն մին եղած է անոր սէրը՝ Հռովմայեցին, հրնու-
 թեան մէջ օրէնքի բարձունքը իր բարձրագոյն իմացումին հասցուցած այդ ժողովուրդը,
 աւանդապաշտ էր. հռովմական իրաւարանութեան ամենէն խոր հիմքէն մին էր ա-
 ւանդութիւնը: Այդպէս է այսօր նաեւ անգլիացին. զարմանալի կերպով աւանդապաշտ՝
 իր պետական կազմին, իր կրօնական կարգին եւ կենցաղի յիտին մանրամասնութեան
 մէջ: Այդպէս եղած են մինչև այսօր փոքրիկ ազգերը, անոնք մասնաւոր որոնք իրենց
 անցեալը շարկած կը վազեն միշտ գէպի ապագան, ինչպէս մենք: Մեր պատմութիւնը,
 զրահանութիւնը եւ ժողովրդագրութիւնը անցեալով, այսինքն աւանդութեամբ լիցուած
 են բովանդակապէս, որովհետեւ միշտ ունեցած ենք հայրենական կայք եւ ժողովրդային
 խմբաւորում կիանք, ազգային կամ օտար դրօշի ներքև:

Այդ երկուքին, մասնաւոր առաջինին մէջ է որ անհեցաւ եւ զօրացաւ աւանդու-
 թիւնը, իր կարգին ինքը եւ զօրացնելով երկուքն ալ: Հայ աւանդութիւնը հզօր եւ հա-
 բուստ էր ամենէն աւելի հայ նախահայրենիքին մէջ, Մեծ Հայք, բուն Հայաստան՝ իր
 տաննահինգ նահանգներով, որոնց մէջ կազմուեցաւ Հայութիւնը իրբն ժողովուրդ եւ ազգ,
 ուր կազմակերպուեցաւ իրբն ընկերային զրութիւն եւ պետութիւն, ուր ծնաւ ու պահուե-
 յաւ իր զիւցեղանակէտը, կերտուեցաւ հայերէնը իր բարբառներովը, եւ ուր քրիստոնէու-
 թեամբ վերջնապէս ստեղծուեց ան իր ազգային գիտակցութեան: Աւանդութիւնը հետզհետէ
 ակարացաւ կրիկիոյ եւ Փոքր Հայքի մէջ, որոնք Միջին դարուն նոր հայրենիքները ե-
 զան Հայութեան, եւ թէ՛ բոլորովին չանհետացաւ այդ վայրերուն մէջ, պատճառն այն
 էր որ ատոնցմէ առաջինին մէջ իրական եւ դարաւոր եւ վերջինին մէջ, ձեւական եւ ժա-
 մանակաւոր պետական եւ եկեղեցական կազմակերպութեանց ընտրելու հայկական գնա-
 վուածային համախորութիւն մը գոյացաւ, բայց անօրացաւ բոլորովին եւ վատուեցան
 իսպառ Կ. Պոլսոյ եւ շուրջի ոչ հայկական դաւաճներու զաղութներուն մէջ, ուր, մինչև
 Սահմանազրութիւն գէթ, հայը սպրեցաւ, բացի եկեղեցական տեսակէտէն, աւելի
 թուրքական քան հայկական ոգիով եւ աւանդութեամբ:

Հիման, սակայն, որ Սփիւռքի Հայութիւնը անա զրկուած է թէ՛ սեպհական իր
 հայրենիքէն եւ թէ՛ համախոր բնակացութեան տաւալութենէն, ակներև է թէ ինչ
 բայտ կը սպասէ Հայ աւանդութեան. առ առաւելն երկու սերունդ՝ պիտի առկայծի ան
 դեռ օտարութեան մէջ, հայրենական յուշքի եւ կարօտի զգացումներով տուրբուող Հա-
 յութեան քովն ի վեր, կարճ ատենի մը համար՝ քիչ մըն ալ իր սնունդն առնելով թերեւ
 այն հատոններէն՝ զորո հայրենացական միութիւններ եւ հայրենասէր անհատներ յոյժ
 գովելի եւանդով սկսած են վերջերս հրատարակել, անոնք մէջ հաւաքելով ու գոասու-
 բնելով ինչ որ հայրենական ժառանգութեանց այդ բաժինին կը պատկանի. իսկ անկէ
 վերջ... օտար երկինքներու ներքև՝ հայ աւանդութիւնը պիտի ընկուզուի եւ անէանայ
 օտարին տեղական թերեւ աւելի ուժեղ եւ ճոխ աւանդութեանց հալոցին մէջ, որպէսզի նոր
 հովերուն տակ աւելի ստեղծուի եւ խամրի, առանց ատար ալ շարժած այս ժողովուրդը:

Ըսինք թէ մեռելներին թաղելէ եւ կորուսաններին հասկնալէ վերջ վերադար-

ները խնամիւու պարտականութեան առջեւ ենք այժմ: Ահա՛ վերքերը՝ ինկած վիրաւոր մարմիններուն վրայ, յիշելով միայն զլիաւորները բացի այն միւս մէկէն՝ որուն պիտի անդրադառնանք մահէն ետքը: — Խնչ է դարմանը, որ պիտի մտածուի անոնց բուժուելին համար: Գիտեմ պատասխանը, զոր ոմանք, եթէ կ'ուզէք շատեր, մէկ շունչով պիտի ուզեն տալ այսպիսի հարցումի մը. «Պէտք է Հայաստան զրկել ամբողջ Սփիւռքի Հայութիւնը. իր հարկերէն մէջ միայն պիտի կարենայ հայը լուծել իր ցեղային ինքնութեան, կրթութեան, գրականութեան եւ աւանդութեան ազգապահպանական հարցերը»: — Կատարելապէս ճշմարիտ պատասխան մըն է անուշտ այս դատումը. ոչ ոք պիտի կարենար առարկել այս մասին. բայց՝ աւելցնել հարկ է անմիջապէս՝ իրբու գաւազնաբարձութեան իսկ, և ոչ իբր իրողութիւն. ուրիշ բանով՝ իրաւապէս միայն և ոչ նաև իրողապէս: Այս իսկ պատճառաւ, չենք համարձակիր առ այժմ շատ խորը միտելի այս կերպով դրուած հարցի մը. կը բաւականանանք դիտել տալով միայն որ եթէ Սփիւռքի բոլոր հայերը փափաքելին իսկ երթալ Հայաստան, պիտի գտնէին իրենց աւել ասյայտանքները եթէ գտնէին իսկ իրենց գոհացումը, կարելի եւ արդար պիտի ըլլա՞ր միթէ ամբողջովին հաշուեյարդարի ենթարկել գաղութահայութիւնը: Հայրենիքին օգտին համար նոյն իսկ գործնական պիտի չըլլա՞ր արդեօք արտասահմանեան Հայութեան մը մշտական գոյութիւնը:

Ամէն պարտադրի մէջ, իրականութիւնն այն է որ դրութեանս մէջ շօշափուած խնդիրը կայ, և, ինչպէս կ'երեւի, պիտի մնայ դեռ երկար ատեն. ու Սփիւռքի առաջնորդող տարրերը, ինչպէս և ամէն գիտակից ազգային երկար ատեն, պիտի չկարենան տակաւին զերծ զգալ ինքզինքնին մեծ ճողին անդոհէն, որ սկսած է արդարև ճնշել ազգային խղճմտանքին վրայ. զայդ կը ցուցնեն Հայ Մամուլին մէջ մերթ ընդ մերթ այս մասին տեսնուած մասահղութիւնները:

Խնչ պէտք էր ընել և չըրինք . . . մենք այս կերպով չենք ուզեր դնել այլևս հարցը. ա՛յնքան կենսական է խնդիրը՝ որ իմաստութիւն կը նկատենք պատասխանատուութիւններ մատնանշելէ աւելի՝ պարտականութեանց վրայ ուշադրութիւն հրաւիրել. ուստի և կ'ըսենք. Խնչ պէտք է ընենք որպէսզի արևելի և մահուան արհաւիրքներէն միջոտարած ազգին այս բեկորները, որոնք ցրուած են Սփիւռքին մէջ, կարենան ապրիլ զիրո իրբև հայ, ազգային միասնականութեան նոյն և մի գաղափարին ներքև: Վերքերու խորութեան սոսկումը պէտք է շուարեցնէ զմեզ. իրապէս քաջ մարդը նա՛ է որ մահուչափ մտանգլին սաստկութեան առջև չի կորսնցնիր պաղարիւնութիւնը, և կրնայ արհամայ, Մագիստրոսի նկարագրած ճնճղուկին պէս՝ կռնակն ու թևերը երկրի վրայ զամած ու ծրլած ծնգած ոտքերը դէպի փլչող երկինքը տնկած՝ պոռալ. «Որչափ կառի՞մ զայն առնեմ»:

Այս նշանաբանը պէտք է ըլլայ, ներկայիս, չուկէտը ամէնուս ազգապահպանական գործունէութեան. հարկ է որ սկսինք նուազագոյն կարելիէն, առանց տարուելու մեծագոյն բայց դեռ անկարելի ծրագիրներու տեսիլներէն: Իրատես և ոչ ցնորախոհ. շլաւագունիւն անյապ տենչը պէտք է թոյլ տանք որ խլէ մենէ այն լաւն ալ՝ զոր կրբունանք տակաւին ունենալ: — Արդ, մեր խոնարհ սեսութեամբ, զոր ուրիշ առթիւ ևս քաշնիցս յայտնած ենք այս թերթին մէջ, և այսօր ալ՝ անոր մէկ ուրիշ էջին վրայ, ցեղային ինքնութեան սկզբունքը կարելի է որոշ չափով իրագործումի մը յանգեցնել, նախ աշխատելով որ ամէն երկրի կամ պետութեան մէջ ապրող մէն մի հայ գաղութ փութայ կազմել իր վարչաձևը, շնամարտի տեղական օրինաց և պայմաններուն հետ խնայցի պատու չաճեցումով փրկանաւորել իր ազգային նկարագիրը: Համայնքի մը համար՝ որ և է օրէնք աւելի սպահովիչ է միշտ քան առանց օրէնքի մնալը: Երբ Պալաժեկիան հրատարակուեցաւ, Ռուսահայք և ազգն ամբողջ՝ մինչև Հնդկաստանի հեռաւոր ծայրերը՝ վերագոյնուցան, անոր մէջ կասկածելով ազգային մեծ փնտ մը. երկար տարիներու փորձին պէտք չեղաւ սակայն, հասկնալու համար թէ ի՞նչ ճշմարիտ բարիք մը եղաւ անիկա

անկազմակերպ արեւելահայութեան համար. ու այսօր մտածողներ կան զեռ թէ ան աւելի օգտակար եղաւ Ռուսիոյ Հայոց համար, քան մեր Սահմանադրութիւնը՝ արեւմտահայութեան համար: Այդ մեծ վերջին համար կարեւորութիւն չենք տեսներ աւելի զրահան դարմանի մը:

Բայց սոսկ վարչական օրէնքով՝ ազգային զիմագծեր չի պահուիր անշուշտ. անկապ կը ծառայէ առ առաւելն զինչ տարրորշուելու մեր բնական երկրին միւս տարրերէն՝ մեր ինքնութեանը մէջ. օրէնքը կանգնուելիք չենք ինչ ծրարին ու ճարտարագետական գիծերը միայն կուտայ. բուն կառուցումը պիտի կատարուի ամբողջ ժողովուրդին գործակցութեամբը, պահպանելով և մշակելով հայերէնը, հայ դպրոցը, գրականութիւնը, աւանդութիւնը, և այս ամենքէն աւելի ազգային եկեղեցին: Պէտք է այդ նպատակին ուղղուին ամէնքը, միութիւններն ու ընկերութիւնները, հասանքեկն ու կուսակցութիւնները, ուսուցչութիւնը, մտաւորականութիւնը և մամուլը, կազմակերպական աւանքն ու կրօնը, ժողովրդական ամէն եւանդ, ու բարեգործութիւն ինքնին, հարուստ ու միջակորեար, ամէնքն ալ լծուին այդ աշխատանքին. մեր քաղաքականութիւնը այդ միայն պէտք է լինի այժմ, մեր հայրենասիրութիւնը ատոր մէջ ամենէն աւելի պէտք է փնտռէ իր գոյութեան պատճառը, մեր բոլոր առաքելութիւնները, ազգային և կրօնական նոյն իսկ, ատով տաքնան ու բեղնաւորուին: Ու այս ամէնը պէտք է կատարուի, լրջութեամբ և ուղղամտութեամբ, առանց վիրաւորելու տեղական զերազգածութիւններու երբ այդպէս կատարուին անոնք, յարգանքի միայն կը պարտադրեն օտարները, առանց խռովելու իրենց զգացումները:

Հայ տուններու, հայոց խմբումներու, հայկական հանդէսներու և գումարումներու մէջ և ներկայացումներուն համար՝ հայերէնը պէտք է միայն գործածուի իբրև լեզու. մեր մանկապարտէզներուն մէջ՝ միակ, և վարժարաններուն մէջ՝ որոնք առ առաւելն բարձրագոյն նախակրթարաններ կ'ըլլան ընդհանրապէս, տիրող լեզուն պէտք է լինի հայերէնը, աշխարհաբար բայց մասամբ ևս գրաբար անշուշտ, որպէսզի մտադ սերունդին սրտին մէջ վաղուց սկսի ծիլի նախնեաց զգացումը. լեզուն, մայրենի լեզուն. զայն ունեցող գերի ժողովուրդները կը նմանին բանտարկեալին՝ որ իր ձեռքը ունի բանտին բանալին: Դպրոցներու մէջ հայերէնով պէտք է աւանդուի բոլոր դասերը, պատմականներն ու գիտականներն ալ, բայց օտար լեզուներու և բուլղարիկն միջազգային բնոյթ ունեցող, զոր օրինակ հաշիկ և տնտեսագիտական քանի մը դասերէ: Կրօնքին հետ, ազգին եկեղեցիին պատմութիւնը, գրականութիւնը, մշակոյթը, ինչ որ ալ լինին դժուարութիւնները, պէտք է իրենց աչքառու տեղն ունենան ծրարին մէջ: Ամէն ազգային տօնի կամ յիշատակի առիթով պէտք է լինին ընդհանուր բանախօսութիւններ, տերկայացումներ և կենդանի պատկերներով տեսարանադրութիւններ, ուսանողներու ներկրքին և վիճակին պատշաճեցուցում: Կայ ամէնը, կրօնական, գասական և ժողովրդական երգերով միասին, պէտք է ազգային կենդանի միջավայրի մը վերածննդը զըզրոցը, հայագիտութեամբ և հայրենասիրութեամբ լուսաւորուած ազգասիրութեան վառարանները դարձնելով զանոնք, այնպէս որ, օր մը, երբ աշակերտները մի կնին անոնցմէ՝ ընթացքին աւարտած, մղուին անոնց նմաններն ու մեծագոյնները փնտռելու իրենց նոր կեանքին մէջ: Ու ատոր համար յաճախել կիրաւորեալ և գիշարային դասընթացքներ և լսարաններ, միեւնոյն կերպով և լայնազայն չափի վրայ մշակուած ուղղութեամբ, և ընել հարկաւորը, այսինքն վերցնել խրատեցնող բոլոր պայմանները, որպէսզի անոնց կապուին ոչ թէ խմբական կամ հասանքային շերտաւորումներ միայն, այլ ժողովուրդն ամբողջ և անխտր:

Թուղթի վրայ արագօրէն տողուած խոհանքներ թող չնկատուին մաս խօսքերը. թո՛ղ չըսուի երբեք թէ «Խ՛նչպէս և ինչո՞վ ընել այդ ամէնը»: Այդպիսի առարկութեան մը՝ միակ պատասխան մը ունինք. — Բայց այդ չէ՞ արդէն որ որոշ և գնահատելի չափով մը կը կատարուի ահա մեր մօտն ու շուրջը, Եգիպտոս, Լիբանան, Սիւրիա, և քիչ մը ամէն տեղ, ուր որ բարեի անցեալէ մը իջած հասած մարդեր կան իրենց ազգին

ու ապագային հոգն ունեցող, Այդպէս չէ՞ր միթէ որ Կ. Պոլսոյ մէջ, սկիզբէն ի վեր՝ յաճախ, ու յետոյ շարունակ, մինչեւ համիտեան սարսափի օրերը, եւ այդ միջոցին իսկ կերպով մը, իրապէս մշակուեցաւ հայ կեանքը այնքան գեղեցիկ արդիւնքներով, ժողովուրդի և անհատներու շանհարուստութիւններով. այդպէս չէ՞ր նաև որ զանազան հասարակութեան կազմում սկզբունքով ձեռք բերուեցան նոյնպիսի արդիւնքներ: Իրը յայտնի մեր գիտածներէն ներուի մեզ հոս յիշել Ս. Աթոռոյս հոգեւոր սպարաբարձ Կուրեան եղիշէ վարդապետինը՝ Պարտիզակ, Վահան Կիւրքեանինը՝ Այնթապ, Մկրտիչ Փորթուզալեանինը՝ Թօքատ, Միհրան Սվանեանինը՝ Պաղատա, ուր, մինչև այսօր, մինչև ոք իրաւամբ այդ ընտիր հայուն կ'ընծայէ հայ կեանքի մինչև ցարդ շարունակումը: Ինչ հրաշքներ պիտի գործուէին դեռ այսօր, եթէ մեր բոլոր գործունէ կուսակցութիւնները, միութիւնները և գործիչ անհատները, մէկ կողմ դնելով իրենց տարակարծութիւնները, կարենային երկու ժամանակի մը համար — եթէ ոչ ընդ միշտ — զեւնադուլ կնքել միմեանց հանդէպ, և բոլորուիլ ազգին ՄԵՄ ՀՈՒՐԻ շուրջը, միասին խորհելու և գործելու համար ի սէր այս դժբախտ ժողովուրդին արկածուած ապագային . . . Բիւրաւորներ, մե՛ր արիւնէն և հոգիէն, ցանկացին և կրցան մեռնիլ անոր համար. ինչպէս և ինչո՞ւ չուզենք և չկարենանք ապրիլ մենք նոյնին համար . . .

Յօգուտ ցեղային ինքնութեան գաղափարին՝ պիտի շուտով զօրանային այն ատեն և բարգաւաճէին ոչ միայն հայ լեզուն ու դպրոցը, այլ նաև հայ գրականութիւնը, կենդանի թիկունքը՝ որուն կը յենու երկուքին ալ գոյութիւնը, և տեական գանձարանը, որուն մէջ կը պահարանուի այդ երկուքէն քաղուած ստացուած բարոյական և իմացական հարստութեանց մթերքը: Իսկ եթէ անկարելի ըլլար անհայրենիք այս օտարութեան մէջ շարունակել հայ աւանդութեան մշակումը, կարելի պիտի ըլլար սակայն անկորուստ պահել դէժ սոցիալիստի փշիւնքները, զբաւոր յիշատակարաններու մէջ ամփոփելով, դասուորելով և ուսումնասիրելով — ինչպէս այնքան զնահատելի նախանձախնդրութեամբ կատարեցին կարգ մը բանահմուտ և ձեռնհաս մտաւորականներ՝ Բալուի, Մարաշի, Կեսարիոյ և այլնի մասին — ինչ որ ըլ մնան դեռ այդ ազգային ժառանգութենէն՝ ապրող սերունդին յիշողութեան մէջ:

«Ողջ ենք, քանի չեն մեռած տակաւին մեր մէջ միտքն ու կամքը, այսինքն կրնանք ապրիլ իբրև ազգային հուսաբանութիւն, անհայրենիք ցրուածութեան մէջ իսկ, մեր ճակատագրի բեռնաստղին ակնկառոյց, ցորչափ չենք կորսնցուցած մեր իտէալին խորհուրդը և սոցալիստի գիտակցութիւնը»: Երազատեսի ազճատանք չէ այս, այլ իւրականութեան պատգամ: Այսպէս խորհեցան և գործեցին երկու նշանաւոր ազգեր, մէկէ աւելի կողմերով նմաներ մեզի. արիական Փարսին և սեմական Հրեան. երկուքն ալ վըտարուած իրենց հայրենական բոյներէն, հայածական և բազմասանը՝ երկուր զարեք, մին մինչև ինդոսի գետաբերանը և Սէլլան, և միւսը ի սփիւռս տիեզերաց. երկուքն ալ, սակայն, հետզհետէ աւելի հզօր՝ գործունէութեամբ և կեանքով, և հարուստ՝ տնտեսապէս և հոգեպէս, առարկայ եղած ամենուն երբեմն թերեւս նախանձին, բայց միշտ հիացման:

Կ'ապրին այսօր այդ երկու ազգերն ալ, մին՝ օտարութեան մէջ այլևս գրեթէ յաւերժացած, բայց իր ցեղային ինքնութեան առանձնայատկութեանց միշտ հողածու, տէր՝ իր նախնեաց լիզուին, տոհմիկ բարքերուն, ընտանեկան կարգուսարքին, նոյն իսկ հազուադեպ ու սարաղին, թէև արտաքինապէս գերազանցօրէն նրբացած՝ իր յարաբերութեանց և գործառնութեանց մէջ, արթուն վաճառական, պարկեշտութեամբն ու հարպիկուսութեամբը համբաւաւոր, իրենց մօտաւոր ու հեռաւոր արեանկիցներուն վերաբերմամբ իրենց լայն հոգածութեամբը ճանչցուած ամէնքէն, և իրենց խաղաղ, օրինասէր և ժրկ կեանքին համար սիրուած ամէնքէն և հովանաւոր պետութիւններ. իսկ միւսը՝ գրեթէ նոյն առանկութիւններով, բայց աշխարհի չորս հովերուն ցրուած քան գարեբէ ի վեր, միշտ կառուած իր ազգային իտէալին, մինչև վերջ հայածուած, առանց սակայն բնաւ կորսնց

ցընելու իր յոսն ու հաւատքը իր ազազային մասին, հարուստ՝ աշխարհի տնտեսական կեանքին ի հարկին ուղղութիւն տալու աստիճան, հարուստ նաև՝ իր ծոցէն ելած բազմամթիւ դիտուն և իմաստասէր միտքերով:

Բայց ինչ որ այդ երկու ցեղերը իրենց հոգւոյն խորքին մէջ այնքան նման կ'ընէ իրարու, ուժգին այն փարուճն է որով անոնք անբաժան մնացած են միշտ իրենց ազգային կրօնքէն և անոր գաւառական գրութենէն: Անոնք խուճապահար խոյս տուած են իրենց հայրենիքէն, իրենց հետ տանելով մին իր Ձենտովեասան՝ անչէլ կրակին պաշտամունքովը, և միւսը՝ իր Աստուածաշուշնը, անչէլ մորենիին մտածուսովը: Ու այդ երկու Գիրքերուն, անոնց բովանդակած խորհուրդին հովանիին ներքև, այսինքն իրենց կրօնքին, իրենց սեփական հաւատքին շնորհիւ է որ կարող եղած են մշակել իրենց ցեղային յատկութիւնները և պահել իրենց տոհմային ինքնակացութիւնը: Ոչ միայն օտարներուն տպաւորութիւնը՝ այլ իրենց իսկ խոստովանութիւնն է այս . . .

Ի՞նչ թելադրական օրինակ՝ կեանքի ու ճակատագրի շատ կողմերով մեզի հանգէտ այդ ժողովուրդներէն մեզի մատուցուած՝ մեր ազգային գոյութեան ամենէն ճրգնաժամային և բախտորոշ այս օրերուն: — Բայց ինչ որ պիտի կարենայինք մենք այժմ առնել անոնցմէ իրբև օրինակ՝ միթէ մեր ազգային բարոյական և նոյն իսկ ֆիզիքական կեանքին օրէնքը չէ՞ եղած սկզբրէն ի վեր ու մինչեւ այսօր: Եկեղեցին չէ՞ որ կալմանց մեր մէջ մեր ազգային գիտակցութիւնը, ան չէ՞ որ մեզի որոնողներին ու գրականութիւնը, մեր պատմութիւնը, մեր կրթական եւ հասարակական կեանքին հիւմերը, մեր օրէնքն ու կանոնները. իրմով չէ՞ որ պահպանուեցան մեր մէջ ազգային զարեաստն ու մշակոյթը, և այս ամէնը՝ ոչ միայն երբ յաճախ ունէինք մենք մեր քաղաքական կեանքը, այլ եւ երբ յաճախագոյնս կամ երկար ատեն կորուսինք գանձեր, ու ոչ միայն մեր բնաշխարհ հայրենիքին՝ այլ նաև ու անաւանդ տարաշխարհիկ օտարութեան մէջ: Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ երկրաւոր սահմաններու մէջ չը պարփակուած գաղափարական հայրենիքն է ազգին, դեռ մինչեւ այսօր. առանց իրեն, շատոնց կորսուած անյայտացած պիտի ըլլար ժողովրդային կեանքի ամէն ոյժ և թիւ, որոնք դուրս ելան կամ նետուեցան հայրենիքէն, անցեալին մէջ, դժուարին և դժխեմ պարագաներու հարկադրանքին տակ. հարկ չկայ դիմելու հոս պատմութեան տխուր վկայութիւններուն այս մասին:

Առաւել քան որ եւ է ատեն այժմ՝ անոր գաղափարն է միայն որ պիտի կարենայ դարձեալ խմբել, գասուտրել և կազմակերպել ազգին հոգեկան և ֆիզիքական գոյութիւնը կենսաւորող քայքայուած մասերը. անոր, այս իրապէս ժողովրդական եւ լայնատար կատարութեան հովանիին ներքև է որ պիտի կարին ըլլալ օտարութեան մէջ առաւելագոյն չափով նորէն ողբերկ հայութեան կրթական եւ գրական կեանքը, մշակոյթն ու աւանդութիւնը, ազգին վերականգնումին այդ անհրաժեշտ տարրերը:

Այս է բովանդակ ազգին հասարակաց զգացումը և հանրային կամոզումը: Հայ Եկեղեցւոյ այժմ ևս դեռ կատարելիք դերին մասին ոմանց կողմէ ցուցուած թերահաւատութիւնը կամ վարանքը, անարդար և անճի՛ղջ, հետեանք է կամ օտար հովիւրէ քամուած ազդեցութեանց սակամայ հետեւողութեան, եւ կամ անտարբերութենէ ծնած անհակցողութեան. անոնք որ այդպիսի վերաբերմունք մը կը հրապարակեն անոր հանգէպ, լաւագոյն ծառայութիւնը պիտի մատուցանէին անոր և ազգին, եթէ, փոխանակ հարուածող քննադատութեան և եղբիւրդի, սիրով խմբուէին իր շուրջը և զգօն մըտադրութեամբ ըսէին և ցուցնէին միայն թէ իրերու ներկայ գրութեան մէջ ի՞նչ ընել հարկաւոր է զայն աւելի պատշաճեցնելու ազգին կենսական կարիքներուն:

Միակ բան մը կայ որ ճշմարիտ է. ցեղային ինքնութեան միւս գործօններուն պէս՝ ան ևս վիրաւոր է այսօր ծանրօրէն: Թշնամին, Հայ Եկեղեցւոյ՝ հայ ազգային ինքնակացութեան գործին մէջ ունեցած արժէքին կարծես շատ աւելի իրազգած քան զմեզ, ուժգին զարկաւ անոր. երկու հազարէ աւելի եկեղեցիներու և վանքերու փճացումը և

չատ աւելի թուով եկեղեցականներու մահացումը հայրենիքին մէջ և անկէ զուրս կրնայ խորհուրի թէ ինչ զօրութիւն հանեց հեռացուց անկէ: Վերաւոր է, կտրտեցան իր ճիւղերէն շատեր, ճեղքտեցաւ կեղեւը իր բունին վրայ. կ'ընդունինք այս դժբախտ իրականութիւնը. պէտք է ընդունիլ նաև սրտապնդիչ սա սքանչելի իրողութիւնը՝ թէ ստող են ծառին արմատները, վասնզի կենդանի է իր մասին ժողովուրդին հաւատքը, որմէ միայն կ'առնուև անոնք իրենց ոյժն ու սնունդը. արտասահմանի մէջ նոր հայ զաղութ մը կազմուած պարագային իսկոյն եկեղեցի մը ունենալու փոյթը, զոր կը ցուցնէ ամենուրեք մեր ժողովուրդը, և տակաւին քիչ առաջ կատարուած հոյակապ բարիարարութիւնը յօղուտ եկեղեցւոյ, փաստ են այդ ճշմարտութեան:

Պէտք է խոնարհիլ այս ճշմարտութեան առջև թէ ողջ է Հայ եկեղեցին, վասն զի չէ մեռած Ազգը: Ետտ բան կորսնցուց ան իբր ոյժ և իբրև թիւ. բայց քիչ չէ նաև այն ինչ որ իրեն կը մնայ դեռ Աստուծով. իր կեանքը նախ՝ յանձին հայ ժողովուրդին, իր միտքը՝ յանձին հայ մտաւորականութեան և կրթութեան. իր սիրտը՝ յանձին բուրբ միութեանց և կազմակերպութեանց, որոնք կը խմորեն ոգի և եռանդ զպատրուածեան, իր կամքը՝ որ կը յայտնուի ամենուրեք պարկեշտ աշխատութեան այն թափին մէջ, որով կը մղէ հայցին ու պատիւին կոխը՝ չջնջուող իր արտմութեան մէջ ալ քաջ և լուրջ հողւով, և իր տնտեսական վիճակը՝ ոչ միայն յանձին մեծատուններու որոնք գիտեն տալ, երբ ուզուի իրենցմէ ըստ արժանւոյն, այլ մանաւանդ հանրութեան, որ տուած է միշտ, ու հասած ամէն պէտքերու:

Այդ բոլոր ոյժերը և տարրերը պէտք է ամէն տեղ դասուուրել «Հայ եկեղեցական իշխանութեան» կամ «Հայ եկեղեցւոյ կրօնական Հասարակութեան» տիտղոսին տակ. տիտղոս՝ որով միայն պիտի կարելի ըլլայ ճանչցնիլ Հայութիւնը ամէն երկրի մէջ, իբր ցեղային ինքնութիւն: Այդպէս է արդէն ցարդ ան, իբրպէս և իրաւապէս, ուր որ ունինք կազմակերպելու հայ զաղութ, և այդպէս միայն կը խորհինք թէ հնար պիտի ըլլայ կազմակերպել այլուր ևս, ուր որ նոր ենք հաստատուած:

Այս է մեր տեսութեամբ և համոզումով Մեծ Հոգին իթէ ոչ ամենաբաւական, բայց լաւագոյն, մեծագոյն և ապահովագոյն զարմանք:

Սփիւռքի մէջ Հայ ազգութեան պահպանումը՝ Հայաստանեայց եկեղեցիով միայն»:

* * *

Ի Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Որովհետև Մայիսի ամազդուիք այս տարի զուգարիպեցաւ Հին Տոմարով Չատկի ատնական օրերուն, Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը, 1937-1938 տարեշրջանի պիտուէն նկատի առնելու համար, կարող եղաւ զուամբուիլ Յունիսի 15, 16, 17 և 21ին, և միայն չորս նիստերու մէջ ինչ ինչ փոփոխութիւններով վաւերացուց զայն: Այս պատճառաւ՝ Ս. Պատրիարքը իր տարեկան ճառը պիտի արտասանէ յառաջիկային, երբ Ընդհանուր Ժողովը ի մօտոյ դարձեալ զուամբուրի, Տնօրէն Ժողովոյ անցեալ տարւոյ համարատուութիւնը առնելու համար: Կրնանք կանխել, սակայն, յայտնելու համար ի զիտութիւն հանրութեան թէ, հակառակ որ՝ անցեալ տարւոյ պաղեստինական դէպքերու հետեանք եղած ընդհանուր զործադուլին պատճառաւ՝ մեր Երուսաղէմի և Յուպպէի կալուածներուն կարևոր մէկ մասին վարձքերու զանձումը կարևոր մասով դեռ կը մնայ առկախ, անցեալ տարւոյն մէջ կարելի եղած է լաւ հակաշրջառած մատակարարութեան մը շնորհիւ, 8,500 ոսկւոյ չափ նուազեցնել մեծ պարտքը, որ, այսպէս, ի սկիզբն տարւոյս 81,000ի իլով կ'ըլլայ՝ նախնական 100,000էն. ու, նոյնպէս, կարելի եղաւ 10,000 ոսկւոյ մօտ շինարարութիւն մը կատարել: